

ВОЛОДИМИР ЩЕРБИНА.

(Київ).

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Питання про статті Богдана Хмельницького має вже цілу літературу, але й досі не розв'язане, та може й не буде розв'язане остаточно.

Перший підняв це питання Г. Карпов. У своїй книзі «Критический обзор разработки главныхъ русскихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся» (М. 1870) він описує не зовсім повний і справний стан, у якому збереглися документи про переговори українських посланців Богданова-Зарудного і Тетері з московськими боярами в березні 1654 р. і про різні редакції статтів, що вироблялися за часи тих переговорів, та приходить до висновку, що «статей въ окончательной редакціи и недостаетъ въ дѣлѣ посольствъ» (стор. 23). А далі каже: «при дальнѣйшемъ изученіи малороссійскихъ дѣлъ я увидѣлъ, что списковъ статей Богдана Хмельницкаго, утвержденныхъ государемъ, сохранилось значительное количество, но только не въ дѣлахъ вышеупомянутаго посольства... Въ настоящихъ статьяхъ Богдана Хмельницкаго 14 параграфовъ. Онѣ напечатаны лучше всего, по дѣламъ архива Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, въ Актахъ Юж. Россіи, т. IV стр. 262 — 265; здѣсь напечатанъ статейный списокъ кн. А. Н. Трубецкого, бывшего при избраніи въ Гетманы Юрія Хмельницкаго 1659» (стор. 24 і 25). Згодом Карпов докладніше виложив свої думки у великій статті: «Переговоры объ условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великою Россією» (Ж. М. Н. Пр., 1871, XI — XII). Тут він докладно оповідає, на підставі архівних документів, про зносини українських послів з боярами, про статті, що вони подавали 13 березня, числом 20 (на словах), 14 березня числом 23 (на письмі) та 21 березня числом 11 (знов на письмі), які одначе збереглися в архівах в різних редакціях, та каже, що наслідком цих переговорів були жалувані грамоти та статті, що зуть статтями Богдана Хмельницького, і закінчує так: «Современнаго списка статей Богдана Хмельницкаго мы не имѣемъ, но позднѣйшихъ списковъ съ нихъ дошло до насъ довольно много, и особенно въ дѣлахъ, относящихся къ радамъ, на которыхъ избирались преемники Богдана Хмельницкаго» (Ж. М. Н. Пр.

XII, 252). Далі він наводить текст тих статтів, але чомусь не з статтейного списку Трубецького (1659 р.), а з Батуринських статтів Брюховецького (1665 р.) за документами архіву міністерства зовнішніх справ (стор. 254). Р. 1876 Російська Археографічна Комісія видала, за редакцією Карпова, *Х том «А к т о в ь Ю. З. Р о с с і и» підзаголовком: «П е р е г о в о р ы о б ъ у с л о в і я х ъ с о е д и н е н і я М а л о р о с с і и с ъ В е л и к о й Р о с с і є ю 1653 — 1654»*. У цьому обширому (53 аркуші) томі Карпов умістив багато документів з двох архівів — міністерства зовнішніх справ та міністерства юстиції, на підставі яких він і писав свою вищезгадану статтю. У цьому томі надруковані й усі згадані ним статті (13, 14 та 21 березня), та є натяк ніби-то на якісь інші статті, а саме — в царській грамоті Війську запорозькому 27 березня сказано: «а о которых иныхъ статьяхъ намъ великому государю вышешпоименованные посланники били челомъ, и мы тѣхъ статей выслушали милостиво, да тѣжъ статьи съ нашимъ указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ». До цих слів Карпов додає таку примітку: «Списка этихъ статей, извѣстныхъ подъ именемъ статей Богдана Хмельницкаго, въ дѣлѣ пословъ и не имѣется» (А. Ю. З. Р. X, 494).

Р. 1882 звернувся до питання про статті Богданові інший дослідник — П. Н. Буцинський у своїй книзі «*О Б о г д а н ѣ Х м е л ь н и ц к о м ѣ*» (Харьковъ, 1882). У восьмому розділі книги він оповідає про посольство Зарудного та Тетері і каже: «мы считаемъ нужнымъ нѣсколько подробнѣе остановиться на переговорахъ, веденныхъ въ Москвѣ посланниками Хмельницкаго и боярами, чтобы точнѣе опредѣлить, на какихъ статьяхъ состоялся договоръ присоединенія Малой Руси къ Московскому государству» (152). Далі він указує, що в офіціальних виданнях та в творах видатних дослідників статті друкуються ріжним числом і ріжного змісту, і каже: «Это произошло отъ того, что до насъ дошло нѣсколько списковъ статей Богдана Хмельницкаго, а оригинальныхъ не сохранилось, и потому одинъ историкъ считаетъ настоящими одни статьи, а другой другія (153). Оригинальные статьи и оригинальные грамоты Запорожскому войску затеряны еще въ концѣ XVII в. (153). Однако, руководясь нѣкоторыми соображеніями и указаніями, можно найти настоящія статьи Богдана Хмельницкаго и грамоты» (154). Далі Буцинський наводить текст 14 статтів, посилаючись на справу з архіву міністерства зовнішніх справ (св. 3, № 13). Статті ці того-ж самого змісту, як і ті, на які посилається Карпов.

Славний історик український В. Б. Антонович у своїй, дуже неприхильній рецензії на книгу Буцинського (Кіев. Стар., 1883, II) згоджується проте з його поглядами на статті й каже: «лучшая по нашему мнѣнію глава сочиненія Г. Буцинскаго (8-я), въ которой онъ старается, весьма удачно, путемъ строго критическимъ, возстановить утраченный текстъ статей, постановленныхъ въ Москвѣ и обусловливавшихъ отношеніе Малороссіи къ Русскому государству» (стор. 418).

Здавалося-б, питання про статті Богдана Хмельницького було вирішено. Три учені дослідники, що спеціально займалися історією Хмельниччини, прийшли в цьому питанні до тотожних висновків. Але-ж скоро питання це піднялося в науці знову, і обговорення його триває й досі.

Року 1889 надрукував у «Київській Старині» (1889, XI) розвідку «О статях Богдана Хмельницкаго 1654 г.» П. А. Шафранов. Розглянувши статті, що їх оголосив р. 1659 кн. Трубецький, він спостерігає в них деякі суперечності з статтями 14 та 21 березня 1654 р. (про платню гетьманові, про відносини київського мітрополіта до московського та константинопільського патріархів, про право приймання гетьманом чужоземних послів); він каже, що такі постанови не могли бути прийняті р. 1654, і певне з'явилися вже пізніше. Тому Шафранов визнає за автентичні статті 11 статтів 21 березня 1654, р. а не 14 статтів, що їх оголосив 15 жовтня 1659 р. Трубецький у Переяславі, і що на його думку з'явилися лише р. 1659.

З таким поглядом Шафранова згоджується й проф. барон Б. З. Нольде: «Шафрановъ, — каже він, — на нашъ взглядъ, вполне убѣдительно доказалъ, что послѣдняя редакция статей 21 марта заключаетъ въ себѣ 11 статей» («О черки государственнаго права», СПб, 1911, стор. 390 і 391). Ще рішучіше висловився І. П. Розенфельд: «московскіе бояре, — каже він, — воспользовались въ 1659 г. незнаніемъ статей Богдана Хмельницкаго, которое обнаружили старшины, и представили редакцію или на память или по черновику, при чемъ неизвѣстно еще, насколько здѣсь отсутствовалъ злой умыселъ» (При соединеніе Малороссіи къ Россіи (1654 — 1793), СПб, 1915, стор. 34 і 35). З такими поясненнями згоджується й акад. М. С. Грушевський: «Самий той текст статей, що Трубецький подав Хмельниченкові з старшиною як статті Б. Хмельницького, дає редакцію значно змінену й погіршену на некористь України, в порівнянні з дійсними статтями 1654 р. Напр. в справі дипломатичних зносин і автономії української церкви статті змінені на гірше, а за те заводилася платня гетьманові, старшині і козакам з українських доходів, котре хотіла збирати собі царська казна» («Переяславська умова України з Москвою 1654 року», К. 1917, стор. 15).

Отже, згадані вчені висловлюють погляди, діаметрально протилежні до поглядів попередніх учених. Спробуємо розібратися в цих протиріччях.

Нам здається потрібним для цього раніш розглянути два питання: 1) чи збереглися статті 1654 р. в сучасному списку, 2) за яких обставин оголосив був Трубецький статті 1659 р., і які саме статті.

На перше питання відповідь може бути лише негативна. Карпов каже, що Павло Тетеря (один з послів 1654 р.) «въ августѣ 1657 г., когда его спрашивали въ Москвѣ о судьбѣ статей, съ нимъ постановленныхъ, объяснялъ правительству слѣдующее: во-первыхъ, гетманъ съ января 1654 г. рады не собиралъ, для того чтобъ ему своего владѣнія не убавить, а всѣмъ вла-

дѣль одинъ; во-вторыхъ, статьи войску не извѣстны, и чтобы сдѣлать ихъ обязательными государь изволилъ бы, послѣ нынѣшняго времени, когда война минется, послать къ гетману и ко всему войску запорожскому пословъ. Намъ же о томъ нынѣ гетману въ споръ говорить невозможно, потому что будетъ ему не любо» ¹⁾. Це було в серпні 1657 р. Богдана тоді вже не було; він помер ще 27 липня, але Тетеря цього не знав. Коли до Москви прийшла звістка про смерть гетьмана, на Україну послано було стольника Кікіна. Він був присутній на раді після похорону, на якій зачитана була царська грамота. Козаки звернулися до Хмельниченка й Виговського з проханням, щоб вони «показали всему войску тѣ статьи всѣ, о чемъ билъ челомъ государю гетманъ Богданъ Хмельницкій и все войско запорожское съ посланниками своими Самойломъ Богдановымъ и Павломъ Тетерею, и прочиталъ бы царскій указъ на нихъ. Мы де всѣмъ войскомъ, чѣмъ насъ противъ нашего челобитья государь пожаловалъ и по ся мѣсть не вѣдаемъ». Статті були зачитані, але змісту їх у тексті нема. Карпов посилається на справу з архіву міністерства юстиції (Дѣла Малороссійскія, стовпець 6001 і 5828).

Буцинський також доводить, що статті загублені. Він посилається на «сказку» дяка Івана Череднева, якому наказав цар Петро року 1709 (мабуть з приводу зради Мазепи) розшукати автентичні статті Богдана Хмельницького. Череднев заявив, що він тих статтів ні від кого не приймав, і про них нічого не знає. Статті інших гетьманів він, від'їжджаючи до Царгороду, передав своєму наступникові піддячому Парфентьеву, що сидів у Малороссійському приказі ще раніш за нього. Парфентьев прийняв статті безперечно, а за статті Богдана Хмельницького не питав, бо їх в архіві не було. А коли-б були — не прийняв-би й інших статтів (стор. 153).

Статтів цих шукали знов року 1746, з приводу відновлення гетьманства за цариці Лизавети. Колегія зовнішніх справ виправляла з московського архіву Колегії копії всіх гетьманських статтів. Архів вислав лише «реєстръ книгамъ объ избраніи въ Малой Россіи гетмановъ отъ Юрія Хмельницкаго до Мазепы включительно» та копію автентичної грамоти на гетьманство Скоропадського та додав: «А Богдана Хмельницкаго пунктовъ и другихъ къ его возведенію бывшихъ поступковъ книги нѣтъ. Въ записяхъ старыхъ по Малороссійской канцеляріи прилежно ищемъ, нѣтъ-ли какого извѣстія» ²⁾. Але здається ніякого «извѣстія» не було знайдено.

Здається ясно, що автентичні статті були загублені ще в XVII столітті, і сучасних списків їх нема.

Що-до другого поставленого питання — за яких обставин оголосив

¹⁾ Ж. М. Н. Пр., 1871, XI, 17—18. ²⁾ Рукописний відділ бібліотеки Київського Університету: «Разныя статьи и грамоты касательно присоединенія Малороссіи и ее управленія со временъ гетманства Богдана Хмельницкаго до гетманства Самойловича». Собрание Судіенка, № 96.

був Трубецький р. 1659 статті та які саме статті, то це ми знаємо з статтейного списку Трубецького, який надруковано у IV т. «Актѡвъ Ю. З. Р.», та з відомої статті Костомарова «Гетманство Юрія Хмельницкаго»¹⁾, написаної за тим-же списком та іншими матеріалами. Це було за бурхливої доби Виговщини. Московський уряд послав на Україну велике військо під проводом кн. А. Н. Трубецького, якому доручено було заспокоїти Україну, скликати раду для обрання нового гетьмана та оголосити на раді статті, що дані були Богдану Хмельницькому, а до того й нові статті, якими уряд хотів зміцнити свою владу на Україні. Костомаров дуже виразно викладає, як козаки, скинувши Виговського, зібралися на раду в Жердевій долині під Трахтемировим, визнали за гетьмана Юрія Хмельницького та склали статті, на підставі яких він мав гетьманувати. Ці статті, числом 14, надруковані в «А. Ю. З. Р.» (IV, 256—257). Костомаров казав, що козацька старшина, що складала ці статті, мала на меті зберегти та поширити автономію України та яко мога охоронити незалежність краю від більшої підлеглості Москві. Тимчасом Трубецький прибув з великим військом до Переяслава. Йому доручено було, як ми вже казали, скликати раду для обрання нового гетьмана та зачитати на цій раді давні, та ще й нові статті. Жердевська рада послала до Трубецького своїх представників, полковників Петра Дорошенка, Андрія Одинця та Івана Лизогуба із складеними на раді статтями та з побажанням, щоб Трубецький приїхав до Трахтемирова, щоб бути присутнім при обранні гетьмана. Трубецький, прочитавши подані йому статті, сказав: «въ тѣхъ статьяхъ многое написано вновь сверхъ прежнихъ статей, которые даны были прежнему гетману Богдану Хмельницкому» та звелів «съ тѣхъ статей списать списокъ, а подлинныя отдать имъ» (А. Ю. З. Р. IV, 256). До цього Трубецький додав, що в нього є нові статті, написані для того, щоб «напередъ не было измѣны и междоусобія и напраснаго пролитія крови христіанской. Мы къ вамъ на раду не поѣдемъ, — казав він, — пусть вашъ новоизбранный гетманъ прибудетъ сюда без сумнительства вѣру учинить и крестъ цѣловать на вѣчное подданство» (Костомаров, loc. cit.). Після довгих сперечань козаки мусіли скоритися під страхом великоросійського війська, що з наказу Трубецького надходило до Переяслава під проводом Шереметева та Ромодановського. Рада відбулася в Переяславі, Хмельницького обрано за гетьмана. Трубецький зачитав царську грамоту, якою йому доручено було затвердити обраного козаками гетьмана, встановити статті та привести гетьмана та козаків до присяги. Це було 15 жовтня 1659 року.

На цій раді і зачитані й стверджені були статті, що привіз Трубецький. Вони складаються з двох розділів — давні статті, числом 14 (це ті статті, що Карпов та Буцинський визнають за дійсні статті Богданові) та нові,

¹⁾ Историческія монографіи и изслѣдованія, т. XII.

числом 18. Ці нові статті дуже обмежують владу гетьмана та взагалі автономію України. Гетьман повинен «по царському указу» служити з усім військом там, де цар накаже, а також посилати козацькі полки куди цар накаже; вірно служити цареві і не давати віри ніяким наклепам, а коли-б що було, доносити цареві й карати винних на горло; нікуди з війною не ходити й козаків не посилати без царського наказу; тримати царських воєвод у Києві, Переяславі, Ніжені, Чернігові, Браславлі, Умані; а коли-б гетьман зрадив, без царського наказу його не змінити, гетьманові без згоди ради та всієї черни полковників не призначати й т. и. Далі йдуть пункти менш важливі, окрім останнього, а саме: «Будеть кто сіи статьи, которые поставлены войскомъ, кто нарушитъ и не совершитъ — начальный человекъ или козакъ, или мѣщанинъ, и тѣ будутъ караны на горло». Навряд чи треба що додавати до змісту тих нових статтів, що їх був оголосив Трубецький. Ці статті та вся поведінка Трубецького — це було повне знищення української автономії, яка будь-що-будь була встановлена жалуваними грамотами й відомими нам статтями 14 та 21 березня 1654 р. Не диво, що коли Юрій Хмельницький повернувся до Чигирина та наказав читати статті, це викликало велике обурення. Вирішено було послати до Москви посольство з проханням одмінити нові статті. Це й було виконано, але без ніякого успіху ¹⁾.

Але що можна сказати про «старі статті», що оголошені були як статті Богданові? Правда, вони дійсно були погіршені на некористь України в порівнянні з статтями 14 та 21 березня. Але-ж чи були ті статті остаточною редакцією умови? Буцинський указує, що на якомусь списку статтів 14 березня є напис: «розговорные пункты» (стор. 157).

А після 14 були ще статті 21 березня. У грамоті 27 березня Карпов указує натяк ще на якісь статті, списку яких «въ дѣлѣ пословъ и не имѣ-

¹⁾ Статті 1659 р. московський уряд хотів широко розповсюджувати по Україні. У наказі Трубецькому сказано: «по указу великого государя велѣно съ того списке въ Киевѣ напечатать многія книги, и тѣ печатныя книги изъ Кіева разослать во всѣ Черкасскіе полки, чтобъ тѣ статьи, которые съ гетманомъ Юріємъ Хмельницкимъ и со всѣмъ войскомъ запорожскимъ постановлены на радѣ, вѣдоми были во всѣхъ полкахъ и всему войску запорожскому» (А. Ю. З. Р., IV, 273). Книга ця була видрукувана в Лаврській друкарні, але-ж по полках розіслана не була, бо на Україні почалися великі заколоти. Почалася війна з Польщею, що скінчилася поразкою Шереметьєва коло Чуднова та переходом Хмельниченка на бік Польщі. У царській грамоті до Шереметьєва сказано: «тѣ статьи напечатаны и въ Черкасскихъ городѣхъ по полкамъ не розданы. А которые статьи после того по нашему указу тебѣ боярину нашему и воеводѣ посланы, и тѣ статьи потому жъ не довершены и то наше великого государя дѣло въ конецъ не проведено» (Барсуковъ, Родъ Шереметьевыхъ, кн. V, стор. 249—250). Проте ми знаємо повний текст цієї книги. Вона цілком передрукована в Літопису Величка (I, 401—420) та в Рігельмана (ч. II, 25—42). Автеничних примірників цієї книги відомо лише три: в бібліотеці московської синодальної друкарні, в Румянцевському Музеї та в Музеї В. В. Тарновського в Чернігові.

ется». Статті 14 та 21 березня також не зовсім згідні між собою. Чи не міг-же виробити уряд ще іншої, де в чому погіршеної, редакції? Може тому Богдан і ховав ці статті, щоб «свого владѣнія не убавить». Та й на що було Трубецькому фальшувати старі статті, коли він міг вставити в нові все, що хотів? Отже в «старих статтях» воєводи позначені лише в Києві та Переяславі (пункт 2), а в нових крім того ще й у Ніжені, Чернігові, Браславлі, Умані (стаття 5). Звертає на себе увагу й число статтів — чотирнадцять. Це наводить на думку, що це число визнавали за остаточне число статтів Богданових, і що тому й Жердевські статті були вироблені в тому-ж таки числі. Цікаве й закінчення старих статтів: «гетьманъ, старшини й козаки и чернь на радѣ, выслушавъ тѣхъ прежнихъ статей, били челомъ великому государю (титул), что имъ, всему Войску Запорожскому, всѣ тѣ прежнія статьи надобны» (А. Ю. З. Р., IV, 265). Тоді як після нових статтів є суха, офіційна постанова: «приговорили быть той статьѣ такъ какъ написана».

Усі наведені факти — відсутність автентичних статтів Богданових у сучасних списках, своєрідні умови оголошення старих статтів Трубецьким, протилежні погляди учених — усе це показує, в якому невиразному стані стоїть питання про статті Богдана Хмельницького, як важко його вирішити.

Мені також довелося взяти участь у цій дискусії. Року 1920 я вступив до складу співробітників комісії для виучування українського й західно-руського права при III відділі УАН. Мені доручено було збирати й опрацьовувати всі гетьманські статті за часи існування гетьманщини та інші документи, якими визначалося в ті часи правне становище Лівобережної України. Я до деякої міри виконав це доручення. Найбільші труднощі представляли певне статті 1654 року. Я використав по можливості літературу питання і навіть їздив з доручення Комісії до Чернігова, де розглядав у Музеї В. В. Тарновського книгу 1659 року. 7 вересня 1921 р. я зачитав на засіданні Комісії доповідь під заголовком «В о п р о с ь о п о д л и н н о с т и с т а т ь е й Б о г д а н а Х м е л ь н и ц к а г о и е г о н а и б о л ь ш е в ѣ р о я т н о е р а з р ѣ ш е н і е». Вважаю за доцільне навести висновки, до яких я приходив у цій доповіді: 1) За остаточну редакцію статтів 1654 р. треба, здається, визнати 14 статтів, що їх оголосив Трубецький 15 жовтня 1659 р. та що видрукувані в згаданій книзі; 2) усі інші статті, числом 20, 23, 11 стосуються до переговорів послів Богдана Хмельницького з боярами, але не дають останньої редакції статтів; 3) текст статтів вироблявся поволі, починаючи від тих «пактів», що були оголошені, як каже Величко (I, 172), на Переяславській раді 8 січня 1654 р., та кінчаючи 14-ми пунктами, що вироблені були, здається, одночасно з жалуваною грамотою 27 березня 1654 р., але в сучасному списку не збереглися; 4) статті ці оголосив лише Трубецький 15 жовтня 1659 р. Вони були ніби-то «конституцією» України, на яку завжди посилалися козаки й московський уряд, хоча вони не задо-

вольняли ні ту, ні другу сторону. Тому обидві намагалися змінити їх у своєму напрямку — козаки Гадяцькою умовою 1659 р., Жердевськими статтям 1659 р., умовою Орлика з запорожцями 1710 р., московський уряд додаванням нових статтів при обранні кожного гетьмана, постійним втручанням в українські справи, пунктами Вельямінова, двократним тимчасовим, а на решті й остаточним скасуванням гетьманщини.

Доповідь моя не була надрукована, і я більше не повертався до цього питання. Але цього року відомий український учений Андрій Іванович Яковлів, професор Українського Вільного Університету у Празі надіслав мені свою доповідь «Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року», яку він читав 5 жовтня 1926 р. на українському науковому з'їзді в Празі, і доручив мені зачитати цю доповідь на якомусь науковому засіданні в Києві. Виконуючи доручення шановного професора, я зачитав його доповідь на засіданні Археографічної Комісії 14 жовтня 1926 р., а тепер вважаю за потрібне сказати дещо з приводу цієї доповіді.

Статті, що оголосив Трубецький, проф. Яковлів вважає за фальсифікат, зроблений 1659 р. Зміст доповіді такий: А. І. Яковлів викладає погляди різних учених, при чому найбільше згоджується з поглядами Шафранова, а далі сам переходить до розв'язання питання про статті. Він оповідає про від'їзд Трубецького на Україну, даний йому при цьому тасмний наказ, та про його статтейний список, у якому сказано, що переданий Трубецькому список статтів являє собою «прежнія статьи, каковы были даны въ прошломъ 162 (1654) году посланникамъ Богдана Хмельницкаго Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ». Коли це так, каже проф. Яковлів, то текст цих статей повинен бути буквально повторенням 11 статтів 21 березня, але в дійсності статті Трубецького не мають нічого спільного з статтями 21 березня, а близько підходять до статтів 14 березня. Далі проф. Яковлів провадить порівняння статтів 14 березня з статтями Трубецького, при чому помічає деякі протиріччя й анахронізми, а саме у відомих статтях про платню гетьманові, право дипломатичних зносин, автономію української церкви, призначення воєвод у Переяслав. Я не буду спинятись на цих подробицях; пригадаю хіба те, що сказав уже про призначення воєвод у Переяслав. Взагалі, коли вважати статті Трубецького за автентичну редакцію статтів, складену 27 березня 1654 р., то можна припустити, що московський уряд зробив деякі бажані йому зміни, що обмежували автономію України. Коли порівняти статті 14 та 21 березня, то й у них можна знайти деякі зміни. Більш перекональним доказом фальшування Трубецьким статтів здавалася мені вказівка на анахронізм у царському титулі. Титул: «царь Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи» на погляд проф. Яковлева міг з'явитись лише року 1655, після здобуття Смоленська; тому й раніша грамота з таким титулом відноситься ніби-то до того року. Але, обміркувавши цю справу, я не

можу погодитися з шановним референтом. Новий титул був прийнятий вже року 1654 ¹⁾. Це можна довести такими доводами: 1) У літопису Самовидця заведення титулу «и Бѣлыя Россіи» записано в році 1654 (Лѣт. Сам., стор. 23); 2) Смоленськ був завойований 3 жовтня р. 1654; 3) Найстарший документ з цим титулом — це царська грамота жителям города Велижа 4 жовтня р. 1654 (Акты Историческіе, IV, № 91); 4) Серед царських грамот 1654 р. є «Государевъ указъ о томъ, чтобы была сдѣлана новая большая серебряная государственная печать съ новыми титулами. 21 марта 1654 г.» (А. Ю. З. Р., стор. 487 — 490).

Ми знаємо й вигляд цієї печаті. Знімок її надруковано в офіційному виданні «Комиссії печатанія государственныхъ грамотъ и договоровъ» «Снимки древнихъ русскихъ печатей, государственныхъ, царскихъ, областныхъ, городскихъ, присутственныхъ мѣстъ и частныхъ лицъ. М. 1882» (таблиця 51) з такими поясненнями: «Эта печать приложена къ жалованной грамотѣ царя Алексѣя Михайловича Богдану Хмельницкому и его потомкамъ на городъ Гадячъ 1654 года 27 марта. Подлинникъ хранится въ Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, между великороссійскими актами по сношеніямъ Россіи съ Малороссіей». Точну копію цього виображення можна бачити й у приступнішому виданні, а саме в «Энциклопедическомъ Словарѣ Брокгауза и Ефрона» (полутом 63, стаття «Сфрагистика»). Напис на цій печаті: БЖМЛВЛГД ЦРІВКНАЛМХ ВСВЛІМІБРССМІМГДІЗВСІ ЗІСОЧІДІНІГІОБ читається так: «Божією Милостію Великій Государь Царь и Великій Князь Алексѣй Михайловичъ вся Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержецъ и многихъ Государствъ и Земель Восточныхъ и Западныхъ и Сѣверныхъ Отчичъ и Дѣдичъ и Наслѣдникъ и Государь и Обладатель» (дивись Лакієрь, О титулѣ государей російскихъ, Ж. М. Н. Пр., 1847, X — XI).

На підставі всього сказаного я не можу згодитися з поглядами проф. Яковлева на 14 статтів 1659 р., як на фальсифікат, що зробив Трубецький. З наведених протилежних поглядів учених я скорше можу згодитися з поглядами Карпова, Буцинського та Антоновича, хоча й ці погляди не вважаю за остаточно доведені, бо автентичних статтів 1654 р. ми все-ж не маємо, та певне й не будемо мати. Проте це питання, на мій погляд, має тільки академічну вартість. Що-ж до історичного та політичного значіння статтів

¹⁾ В науковому трьохмісячнику «Україна» р. 1917, кн. 1—2, є докладна стаття акад. М. С. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь», у якій поюсяняється вживання цих термінів у різні часи з XIV до XVII ст. українським духовенством, українськими політичними діячами та московським урядом. Стаття порушує цілу низку дуже цікавих та складних питань, але я не буду вдаватися в їх обговорення, бо це вже виходить за межі моєї розвідки: я хотів-би тільки встановити, коли саме московський уряд почав офіційно вживати ці «новоприбилі титули».

Богдана Хмельницького, до характеристики відносин між Україною й московським урядом, то статті 1659 р. у всякому разі мають велику вагу. Протягом усього існування Гетьманщини вони були «основними законами» України, на які посилалися й Українці, і московський уряд, які визнавали за такі й козацькі літописці: Величко, Грабянка, що заносили їх у свої літописи.

Додатки.

I. 1654 г. октября 4. Царская грамота жителямъ Велижа съ убѣжденіемъ ихъ сдать городъ безъ кровопролитія (далі текст грамоти повним титулом).

«Подлинная изъ архива Велижскаго Городового Магистрата. Писана на большомъ листѣ. Въ началѣ грамоты фигурная буква Б, заключающая въ себѣ слово Божіе. Слово это и вся первая строка Царскаго титула наведены золотомъ. Въ концѣ, на лицевой сторонѣ, приложена Государственная красновосковая, подъ кустодією, печать, половина которой искрошилась. Подписи и скръпи нѣтъ. Ветха» (Акты Историческіе, т. IV, № 91, стор. 232—233).

II. Печать 1654 р.

